

Biblioteka i bibliograficzne źródła Jean-Étienne Guettarda — nowe dane na temat historii badań przyrodniczych w Polsce

Piotr Daszkiewicz¹, Radosław Tarkowski²

P. Daszkiewicz R. Tarkowski

Zagadnienie zawartości bibliotek uczonych jest ważnym dla historii nauki tematem badawczym. Dzięki podobnym badaniom możliwe jest nie tylko odtworzenie warsztatu pracy uczonego, ale także stanu wiedzy i jego zmian w danej epoce (Todericiu, 1976).

Sytuacja, w której znany jest całokształt księgozbioru, pozwala na spojrzenie na tyle oryginalne, iż w przeciwieństwie do innych źródeł, często zmienionych późniejszymi interpretacjami czy wyborami historyków, mamy do czynienia z informacją pochodzącą wprost z danej epoki (Flan-drin, 1970). Badania księgozbiórów uczonych związanych z Polską są, niestety, bardzo rzadkie.

Próba oceny wartości naukowej pracy J.-E. Guettarda (1764a, b) z zastosowaniem metody zbiorczoźródłowej została podjęta przez Duczmal-Pacowską (1974). We wnioskach autorka napisała między innymi: *70% źródeł cytowanych przez Guettarda jest skomplikowane do identyfikacji, cytaty zajmują prawie połowę pracy, dosłownych cytatów jest 1%, trzecia część cytatów to kompilacja pracy G. Rzączyńskiego, Guettard wykorzystał głównie prace francuskie i łacińskie*. W podsumowaniu Duczmal-Pacowska zaznacza, że praca nie może być uważana za źródło we współczesnym znaczeniu. Według Wójcika (1974), analiza ta doprowadziła do fałszywych wniosków. Pozwoliła bowiem wykryć zagadnienia banalne, nie mające istotnego znaczenia dla pracy, natomiast żadne z odkryć naukowych Guettarda nie zostało wychwycone. Podsumowując, Wójcik (1974) podkreśla, że: *wszelka ocena dawnych osiągnięć nie może być podporządkowana prawidłem arytmetyki, zwłaszcza wówczas, gdy nie potrafi się przedstawić logicznego wyboru elementów analizowanej treści*.

Analiza księgozbioru Jean-Étienne Guettarda (ryc. 1) jest dla historii polskich nauk przyrodniczych, a zwłaszcza geologii, szczególnie interesująca z dwóch powodów. Po pierwsze z racji znaczenia prac tego uczonego, który spędził w naszym kraju dwa lata (1760–1762) i jest autorem pierwszej mapy geologicznej, pierwszych opisów mineralogicznych i geologicznych mających cechy syntezy obejmującej całość terytorium pierwszej Rzeczypospolitej (Guettard, 1764a, b), pierwszego opisu Wieliczki (ryc. 2), który można uznać za nowoczesny z naukowego punktu widzenia (Guettard, 1764c), licznych obserwacji meteorologicznych (Guettard, 1764d), botanicznych, faunistycznych, medycznych czy też społeczno-obyczajowych (Daszkiewicz, 1998). Na znaczenie Guettarda dla historii poznawania polskiej

przyrody zwracano w ostatnich latach uwagę kilkakrotnie (Daszkiewicz, 1995; Tarkowski, 2004, 2005; Daszkiewicz & Tarkowski; 2007).

Drugą przyczyną, z powodu której analiza księgozbioru Guettarda jest szczególnie interesująca, jest stosunkowo duże bogactwo źródeł informacji zachowanych na temat biblioteki tego uczonego. Na pierwszym miejscu należy zacytować bogate archiwum Guettarda, przechowywane w Narodowym Muzeum Historii Naturalnej (MNHN) w Paryżu (Daszkiewicz, 1995, 1998), niestety tylko częściowo skatalogowane, w którym niewątpliwie nadal wiele pozostaje do odkrycia. Aktualnie trwają prace archiwistyczne nad skatalogowaniem całości tego zbioru (Heurtel, 2007). Inne znane zasoby archiwalne, choć niekiedy zawierają dokumenty związane z pobytem Guettarda w Polsce, są uboższe, a zarazem dużo lepiej zbadane; tak jest np. w przypadku archiwów Académie des Sciences w Paryżu (Tarkowski, 2004, 2005).

Dodatkowym źródłem informacji są oczywiście publikacje tego uczonego, w których przytacza on źródła informacji. Warto zauważyć, że podobna praktyka cytowań źródeł, oczywista w naszych czasach, nie zawsze cechuje XVIII-wieczne publikacje naukowe. Także pod tym względem Guettard był autorem bardzo rzetelnym, co ułatwia pracę nad jego spuścizną.

Przeprowadzona ostatnio przez autorów w Bibliothèque Nationale de France kwerenda źródeł związanych z Guettardem doprowadziła do znalezienia jeszcze jednej cennej publikacji, dotychczas pomijanej zarówno przez polskich, jak i francuskich historyków nauki interesujących się postacią i działalnością tego uczonego. Jest to katalog sprzedaży jego biblioteki z maja 1786 r. (Anonim, 1786).

Autorzy postanowili wykorzystać cytowane źródła i dokonać analizy księgozbioru Guettarda z punktu widzenia jego związków z Polską. Przeprowadzona analiza ma na celu zarówno odtworzenie bibliograficznej części warsztatu pracy tego wybitnego uczonego, jak i próbę oceny stanu wiedzy o polskiej przyrodzie w połowie XVIII wieku.

Historia naturalis curiosa regni Poloniae, magni ducatus Lituaniae Gabriela Rzączyńskiego jako podstawowe źródło informacji Guettarda

Warto zauważyć, że z racji stosunkowo ubogiej literatury przyrodoznawczej dotyczącej Rzeczypospolitej, Guettard nie miał zbyt wielu możliwości przygotowania swojej podróży na podstawie źródeł bibliograficznych. Jan Filip Carosi (1744–1799) wspomina, że pragnął przygotować *Historię naturalną Polski*, rozpoczął nawet pracę w Bibliotece Załuskich. Musiał jednak zarzucić realizację projektu z racji braku źródeł (Carosi, 1777). Stan wiedzy na temat polskiej przyrody, a zwłaszcza geologii, był w tamtej epoce bardziej niż skromny (Wójcik, 1977, 1992).

Wśród autorów cytowanych przez Guettarda należy zwrócić uwagę na Gabriela Rzączyńskiego i na *Historia naturalis* jako podstawowe źródło bibliograficzne wiedzy o Polsce: *Polska jest największym królestwem Europy, rozciągającym się na około 300 mil ze Wschodu na Zachód i*

¹Muséum national d'Histoire naturelle, USM 308 — Service du Patrimoine Naturel, 61, rue Buffon, 75005 Paris, Francja; piotr-das@mnhn.fr

²Instytut Geografii, Akademia Pedagogiczna w Krakowie, ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków; tarkowski@min-pan.krakow.pl

Ryc. 1. Portret J.-É. Guettarda — jedyny znany portret Guettarda, oryginał znajduje się w Muzeum Miejskim Etampes. Autorzy dziękują pani P. Heurtel z MNHN za jego udostępnienie

około dwustu pięćdziesięciu z Południa na Północ. Wydaje się, że ziemie tak rozległego kraju powinny być bardzo zróżnicowane. W konsekwencji tego, od autora podejmującego się ich przedstawiania i kreślącego ich ogólny obraz można wymagać, aby przynajmniej przemierzył większą ich część. Przemierzyłem jedynie 550 do 600 mil, lecz wsparty Dziełem Jezuitów, Ojca Rzączyńskiego, zatytułowanym „*Histoire naturelle de la Pologne*”, jak i różnymi rozprawami oświeconych osób, które na moją prośbę notowały wszelkie swoje obserwacje lub które zanotowały to, co zaobserwowały wcześniej, nauczony oprócz tego ogólną znajomością swego kraju, którą Polacy, z natury wielcy podróżnicy, posiadają, wierzę, że mogę przedstawić kilka podstaw wiedzy o tym rozległym kraju. Być może nikt nie jest w stanie przedstawić dokładniejszego opisu? (Guettard, 1764a).

Wykorzystanie dzieła Gabriela Rzączyńskiego, jedyne ówczesnie dostępne, powszechnie znanego i cytowanego w Europie opisu przyrody całości Rzeczypospolitej (Fedorowicz, 1966), wydaje się zupełnie naturalnym. Zastanawiać może jedynie niewykorzystanie przez Guettarda uzupełnionego i aktualniejszego *Auctuarium*. Z jednej strony ogromna, już w XVIII wieku, rzadkość tego dzieła może stanowić wytlumaczenie. Z drugiej strony wiadomo jednakże, że ocalałe egzemplarze *Auctuarium* zostały odnalezione i wprowadzone do obiegu naukowego przez Andrzeja Józefa Załuskiego (1702–1774), biskupa kijowskiego, męża stanu i mecenasa nauki i sztuki, a także wielkiego bibliofila. Jak wynika z przechowywanych w bibliotece MNHN rękopiśmiennych notatek Guettarda, Załuski był jednym z pierwszych poznanych przez niego Polaków. W dodatku najprawdopodobniej to właśnie od Załuskiego dostał Guettard część książek

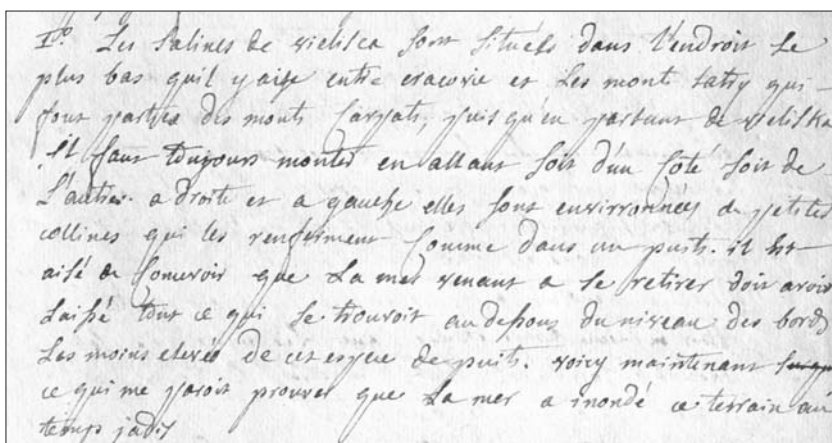
związanych z Polską. Jak wiadomo, biskup chętnie obdarowywał swoich francuskich przyjaciół podobnymi prezentami (Witt, 2005). W dodatku za jego pośrednictwem do Paryża trafiły dwa egzemplarze *Auctuarium*, w tym jeden do biblioteki Buffona (Daszkiewicz & Heurtel, 2007). W tym kontekście nieznajomość tego późniejszego, uzupełnionego dzieła Rzączyńskiego może jednak wywoływać zdziwienie.

Niepublikowane źródła wykorzystane przez Guettarda

Niepublikowane, rękopiśmienne źródła były obok własnych obserwacji i pracy Rzączyńskiego podstawowym narzędziem pracy badawczego warsztatu Guettarda, szczególnie ważnym dla przygotowania geologicznego opisu Rzeczypospolitej.

Jest zupełnie zrozumiałe, iż oprócz odwiedzanych Polaków, a także jego pacjentów, jak wynika z dokumentów przechowywanych w archiwum w MNHN, informatorami Guettarda byli liczni w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej Francuzi — lekarze, księża, wojskowi oraz dyplomaci: *Książdz Ducruet*, doktor *Sorobony*, związany z *Platerem Wojewodą Mściwoskim*; a także niewymieniony z nazwiska lekarz tegoż wojewody; *oficer żandarmerii*, *Markiz de Fougère*, późniejszy *ambasador francuski w Petersburgu*; *Defille* — *francuski architekt osiadły we Lwowie*; *Moret* — *szlachcic z ambasady* i *Pan Cruet*, lekarz wojewody (Guettard, 1764a).

Nie wszyscy z autorów rękopiśmiennych dokumentów byli Francuzami. Wśród polskich nazwisk cytuje m.in. rozprawę pana Zlewiski (Zalewski?) na temat mineralogii Czerwonej Rusi, a także barona Jacoboski (Jakubski?, Jakubowski?), który przemierzył całą Polskę oraz hrabiego Cetnera, znanego z *zamiłowania do botaniki i historii naturalnej w ogóle, jak i starożytności swojego kraju*, który dostarczył Guettardowi m.in. listę 38 słonych źródeł (por. Wójcik, 1977). Nie wszystkie z cytowanych przez Guettarda rękopisów były rozprawami. Niektóre z informacji pochodzą z przesłanych mu listów lub z korespondencji osób trzecich, jak to było w przypadku analizy wód siarkowych, cytowanej na podstawie listu Fryderyka Hoffmana, zakomunikowanego Guettardowi przez pana du Defille. Archiwum Guettarda zawiera także wiele listów z informacjami o mniejszym znaczeniu dla polskiej geologii, często zresztą nawet nie cytowanymi przez Guettarda, np. kilkunastodniowy list J. Camelin na temat kopalni żelaza w Suchedniowie i Samsonowie w województwie sandomierskim.

Ryc. 2. Zapiski J.-É. Guettarda dotyczące kopalni soli w Wieliczce, przechowywane w zbiorach rękopisów MNHN. Fot. P. Heurtel

W pracach Guettarda często powraca nazwisko Du Faÿ: kilka uwag zaczerpniętem z rękopisu Pana Du Faÿ, lekarza z Montpellier, który jest obecnie przy Hetmanie Kozaków. Zechciał on pokazać mi ten rękopis, zawierający obserwacje, jakie poczynił podczas swoich podróży po Polsce. Du Faÿ przekazał Guettardowi liczne wykorzystane przez niego obserwacje, m.in. opis zabudowy Wieliczki. Przesłał on Guettardowi wiele cytowanych później skamieniałości, jak choćby muszle z Sirzecha i Janowa. Wśród biogramów lekarzy dyplomowanych na fakultecie medycyny w Montpellier (Dulieu, 1986) figuruje tylko jedno nazwisko mogące odpowiadać Dufaÿ [Guettard używa różnych pisowni tego nazwiska Dufaÿ lub Du Faÿ], korespondentowi Guettarda: Jean-Théclás-Félix Dufaÿ, pochodzący z Clermont-Ferrand, zarejestrowany na Uniwersytecie 19 października 1748, uzyskał Baccalauéat 25 kwietnia 1750, licencje 9, a doktorat 11 września 1750 roku.

Przypuszczając, że w znacznej mierze owe rękopiśmienne źródła stanowiły część biblioteki Guettarda, autorzy podjęli próbę odszukania cytowanych przez francuskiego przyrodnika rękopisów. Posłużono się oddanym niedawno do dyspozycji systemem Calames (*Catalogues en ligne des archives et des manuscrits de l'enseignement supérieur*). Sprawdzone ponadto pod tym kątem archiwum Guettarda w MNHN, częściowo także kartony dopiero teraz katalogowane. Warto zaznaczyć, że już wstępna analiza zawartości nieskatalogowanych kartonów z archiwum Guettarda w MNHN doprowadziła do interesującego dla historii polskich nauk geologicznych rezultatu, a mianowicie do znalezienia nieznannej dotychczas listy okazów paleontologicznych z osiemnastowiecznej kolekcji Radziwiłłów z Nieświeża (Daszkiewicz & Tarkowski, 2007), przesłanej doktorowi Du Faÿ, lekarzowi francuskiej ambasady w Warszawie.

Pierwsze rezultaty poszukiwań nie doprowadziły, niestety, do odnalezienia wielokrotnie cytowanej przez Guettarda rozprawy doktora Du Faÿ. W przejranych dokumentach w MNHN jak dotychczas udało się jedynie odnaleźć rękopiśmienną, wielostronicową relację z wizyty Du Faÿ w Wieliczce *Rapport sur la mine de sel de Vilisca par M Du Faÿ D.M.M.* Wynika z niej, że Du Faÿ odwiedził kopalnię w lipcu 1755 r. (księga gości odwiedzających kopalnię została założona dwadzieścia lat później, informacja o wizycie Du Faÿ stanowi zatem cenny przyczynek do wiedzy o wcześniejszych wizytach francuskich uczonych w Wieliczce). Zatem swoje opisy przygotowywał już kilka lat przed przyjazdem Guettarda do naszego kraju i niezależnie od potrzeb i próśb tego przyrodnika. W rękopiśmiennych notatkach, podobnie jak w publikacjach, nazwisko tego lekarza powraca wielokrotnie. W rękopisie *Memoire qui renferme des observations minerales que j'ai fait en Ukraine, en Russie, en Suède et en Danemark* [Rozprawa zawierająca obserwacje mineralogiczne, jakie poczyniłem na Ukrainie, w Rosji, Szwecji i Danii], Guettard, wyrażając chęć rozszerzenia poczynionych w Polsce obserwacji na inne kraje, pisze np., że Dufaÿ, opuszczając Warszawę [zastąpiony w funkcji lekarza ambasady przez Guettarda] i udając się na Ukrainę praktykować medycynę, obiecał przysyłać mu obserwacje, które stanowią znaczną część owej rozprawy. Dokumenty Dufaÿ w archiwum Guettarda są zatem bardzo niekompletne. Do tej pory nie udało się zlokalizować reszty archiwum tego, prawdopodobnie, najważniejszego informatora Guettarda z Rzeczypospolitej. Sam Dufaÿ nigdy nie opublikował swoich obserwacji z Rzeczypospolitej, jedyną publikacją odnotowaną przez *Bibliothèque Nationale de France* tego autora jest jego roz-

prawa doktorska z Montpellier (Dufaÿ, 1750). Dotychczas nie udało się zlokalizować także wielu innych cytowanych przez Guettarda rękopisów, jak choćby rękopisu markiza de Fougère. Fakt, że znaczna część archiwum jest nieskatalogowana, i rozproszenie pamiątek po tym uczonym w innych ośrodkach archiwalnych pozwalają jednakże mieć nadzieję, że dokumenty te nie zaginęły bezpowrotnie.

Katalog sprzedaży Biblioteki Guettarda

W maju 1786 r., w cztery miesiące po śmierci J.-É. Guettarda, została wystawiona na sprzedaż jego biblioteka. Osiemnastowieczne biblioteki często były przedmiotem inwentarzy, sporządzanych przez notariuszy w momencie spisowania dóbr zmarłego dla potrzeb regulacji spraw spadkowych. W tym przypadku mamy do czynienia jednakże nie tyle z dokumentem spadkowym, ile z katalogiem sporządzonym przez zawodowych księgarzy, gdy zgodnie z wolą spadkobierców księgozbiór został wystawiony na sprzedaż. Warto o tym pamiętać, albowiem oczywiste jest, że katalog nie obejmuje całości księgozbioru. Przedstawione zostały zapewne te pozycje, które organizujący sprzedaż księgarze uznali za warte wymienienia w dokumencie handlowym. W katalogu została zamieszczona nawet informacja, że następnie sprzedane zostaną biblioteczne meble, a w końcu książki, które nie znalazły się w katalogu. Nie można wykluczyć, że niektóre z książek zostały zachowane przez spadkobierców lub wykonawców testamentu. Być może w ten sposób można wytłumaczyć brak książki Rzączyńskiego czy też cytowanych przez Guettarda prac Erndtla.

Na początku katalogu, jak to było w zwyczaju, zostały przypomniane oficjalne tytuły Guettarda *członka Akademii Nauk, Doktora Dyrektora Fakultetu Medycyny w Paryżu, Królewskiego Cenzora, Lekarza Botanika Księcia Orleańskiego*. Katalog liczy 99 stron, a sprzedaż księgozbioru przewidziano na 19 dni (od 15 maja do 8 czerwca 1786 r.). Pozwala to na stwierdzenie, że biblioteka Guettarda należała do największych i najbardziej interesujących paryskich księgozbiórów końca XVIII wieku (Marion, 1976). Jeśli chodzi o jego zawartość, to oprócz książek z dziedziny historii naturalnej znaczną jego część zajmują dzieła dotyczące historii, prawa i teologii. Nie jest to zresztą specyficzną cechą księgozbioru Guettarda, ale raczej charakterystycznym zwyczajem francuskich bibliofilów tego okresu (Marion, 1976). Także wśród książek z tych nieprzyrodniczych dziedzin znajdują się polonika.

Już pierwsza z pozycji pierwszego działu katalogu, *Teologia i prawoznawstwo*, jest związana z Polską. Jest nią, wydane w Nancy, polskie tłumaczenie książki Izaaka Lemaistre de Sacy (1613–1684), francuskiego księdza, humanisty i tłumacza Pisma Świętego — *Histoire de l'ancien et du nouveau Testament en vers Polonois, par Stanislas I, Roi de Pologne, Duc de Lorraine*, Nancy, 1761 [*Historia Starego y Nowego Testamentu, z tłumaczeniem do zbudowania wydana, wziętym z Ojców Świętych. Z francuskiego wierszem polskim przetłumaczona*], tłumaczenie zrobione osobiście przez króla Stanisława Leszczyńskiego i ozdobione godłami polskiego orła i pogoni litewskiej. Także kilka innych pozycji z katalogu wskazuje na związki Guettarda z przebywającym na wygnaniu w Lotaryngii królem i bliskim mu biskupem Żalskim. W księgozbiórze znajdował się także, wydany w 1762 r. w Lunéville, *Recueil des fondations & établissements faits par le Roi de Pologne, Duc de Lorraine* [Zbiór budowli i instytucji stworzonych przez Króla Polski, Księcia Lotaryngii] i rzadkość

w osiemnastowiecznej Francji *Zaluski specimen historiae Polonais — criticae, Varsoviae, 1735*.

Guettard zgromadził także kolekcję książek dotyczących polskiej historii i sytuacji politycznej Rzeczypospolitej. W katalogu figurują m.in.: *Histoire des Rois de Pologne* [Historia Królów Polski — chodzi o *Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce royaume, où l'on trouve un détail très-circonscié de tout ce qui s'est passé de plus remarquable sous le règne de Frédéric-Auguste et pendant les deux derniers interrègnes par M****, autorstwa, Pierre Massuet (1698–1776)], Amsterdam, 1733; *Histoire de Pologne, par l'abbé de Parthenay*, La Haie, 1733 [prawdopodobnie chodzi o Historię Polski za panowania Augusta II — *Histoire de Pologne sous le règne d'Auguste II*]; *Histoire des Révolutions de Pologne par l'abbé des Fontaines* [Historia polskich rewolucji napisana przez księdza des Fontaines], Amsterdam, 1735; *Essai sur le rétablissement de l'ancienne forme du Gouvernement de Pologne par le comte de Wielohorski* [Szkic o próbie przywrócenia dawnej formy Rządu Polski napisany przez hrabiego Wielohorskiego], Londres, 1755; *Historicorum Poloniae & Magni Ducatus Lithuaniae scriptorum collectio magna, Laur Mitzlerus de Kolof editit, Varsoviae, 1761*.

Trudno dziś ustalić, czy Guettard zamierzał napisać pracę o polskiej historii i polityce, czy książki te miały mu służyć do lepszego poznania kraju, po którym podróżował, czy też nabywanie ich wiązało się z wykonywaniem jakiejś, do dziś bliżej nie rozpoznanej przez historyków, francuskiej misji dyplomatycznej w Rzeczypospolitej. W przechowywanym w MNHN archiwum znajduje się wiele dokumentów nie mających nic wspólnego ani z przyrodniczym opisaniem naszego kraju, ani z praktyką lekarską, a poświęconych polskim dygnitarzom, kościołowi i opisowi sytuacji politycznej.

Interesujące jest także odnotowanie obecności w katalogu polskich słowników i gramatyk: *Nouveau Dictionnaire de Danet. Fr. Lat. & Polonois, Varsovie, 1743* i *Grammaire Française et Polonoise, Varsovie, 1750*. W Rzeczypospolitej Guettard niewątpliwie posługiwał się głównie francuskim — *lingua franca* w oświeceniowej Europie, językiem znanym ogromnej większości polskiej elity. Nie wiadomo, czy w ciągu dwóch lat pobytu w Polsce francuski uczony starał się poznać choćby podstawy naszego języka. Z pozostawionych dokumentów wiemy jedynie, że wielokrotnie w swoich tekstach starał się przedstawić poprawną wymowę polskich nazw geograficznych, a w pozostawionych notatkach często pojawiają się obok łacińskich i francuskich polskie nazwy, np. roślin (Daszkiewicz, 1995). Guettard interesował się także polskimi obyczajami, poświęcił im wiele nigdy nieopublikowanych notatek. Nic dziwnego, że w jego bibliotece znajdowały się także prace na ten temat, jak choćby *Noctium sarmaticarum vigiliae. Varsoviae, 1751*, autorstwa Ubaldi Mignoni.

Księgozbiór przyrodniczy Guettarda należał do szczególnie bogatych. Można w nim odnaleźć oczywiście większość prac uznawanych w XVIII wieku za klasyczne i ciągle stanowiących część warsztatu przyrodnika, zarówno tych wywodzących się jeszcze ze starożytności (Guettard był także tłumaczem na francuski *Historii Naturalnej* Pliniusza), okresu renesansu i dzieł późniejszych, aż po prace osiemnastowieczne, współczesne Guettardowi. Z poloników, należących jeszcze w drugiej połowie osiemnastego wieku do klasyki wiedzy, można zacytować prace Jana Jonstona (1603–1675), w posiadaniu Guettarda były przynajmniej cztery dzieła tego uczonego: *Jo. Jonstoni de Ani-*

malibus libri, Amst., 1657; *Jo. Jonstoni Theatrum universale omnium animalium, cum figu. A Meriano aeri incis, Francfort ad Maenam, 1755*; *Histoire naturelle & raisonnée des différents Oiseaux qui habitent le Globe, trad du latin de Jonston, Paris, 1773*; *Jo. Jonstoni historia naturalis de Piscibus & Cetis, Francfort*.

W siedemnasto- i osiemnastowiecznych naukach szczególnie ważną rolę odgrywała gdańska szkoła przyrodnicza. Był to niewątpliwie najważniejszy ośrodek badań przyrodniczych Rzeczypospolitej aż do reform Komisji Edukacji Narodowej (Fedorowicz, 1966). Niedoceniane dotychczas przez historiografię związku gdańskiej szkoły przyrodniczej z francuską nauką okresu Oświecenia dopiero niedawno stały się przedmiotem badań (Heurtel, 2007; Daszkiewicz & Heurtel, 2007). Znacząca liczba cytowań przez Guettarda autorów i publikacji gdańskich i znaczna liczba książek przyrodników tej szkoły w jego księgozbiorze potwierdzają rangę, jaką mieli gdańscy autorzy w nauce XVIII wieku. Jakub Teodor Klein (1685–1759) należał do najślawniejszych przyrodników epoki, w której żył i pracował Guettard. W katalogu są wymienione zarówno publikacje oryginalne, jak i francuskie przekłady prac zoologicznych, paleontologicznych i filozoficznych: *Observations sur les oursins de mer & fossiles, Paris, 1757*; *Doute ou observation de M. Klein, sur la série des animaux, faite par le premier hommes, Paris, 1691*; *Theodor Klein quadrupedum disposito, brevisque historia naturalis, Lipsiae, 1751*; *Tentamen herpetologiae, Leidae, 1755*; *Descriptio tubulorum marinorum, Gedani, 1731*. Warto zauważyć w księgozbiorze także *Florę Gdańską* Gottfrieda Reygera (1704–1788) — *Gottfried Reyger tentamen Florae Gedanensis, Dantisci, 1764* (oryginalny tytuł jest podany zaraz po nazwisku Reygera, słowo Flora, pisane tutaj dużą literą, oznacza opis roślinności). Dzieło to przez długi czas uchodziło za pierwszą pracę z Rzeczypospolitej, w której zastosowano system klasyfikacyjny Linneusza. Archiwum Guettarda świadczy jednak o tym, iż pierwszeństwo należy się właśnie Guettardowi (Daszkiewicz, 1998). Z gdańskich autorów w księgozbiorze Guettarda znajdowały się także prace Jakuba Breyniusa (1637–1697): *Jacobi Breynii exoticarum aliarumque minus cognitarum plantarum centuria prima, cum figuris aeneis*, gdańskie wydanie z 1678 r. i publikacje jego syna Johannesza Philippiusa Breyniusa (1680–1764): *Jo. Phil. Breynii opistola de Melenibus petrefactis Montis Carmel, Lipsiae*; *Phil. Breynii disseert physica de polythalmiic, de methodo testacea in classes & genera distribundis, Gedani, 1732*.

Wśród prac wykorzystywanych przez Guettarda w opisywaniu przyrody Rzeczypospolitej wymienić także należy liczne prace niemieckich autorów, zwłaszcza tych, którzy badali ziemie graniczące z Polską lub też zajmowali się problematyką interesującą francuskiego przyrodnika, np. genezą i opisem bursztynów. W katalogu jego biblioteki znajduje się m.in. opis pruskiej flory Johannesza Loessela (1607–1655): *Jo. Loeselli flora Prussica, sive plantae in regno Prussicae sponte nascentes curante Jo. Gottsched Regiononti, 1703* i wielokrotnie cytowana przez niego praca o bursztynach Filipa Jakuba Hartmanna (1648–1707): *Succini Prussici physica & civilis historia, cum demonstratione ex autopsia*. Odnotować warto także mineralogiczną pracę Christiana Gottlieba (1709–1773), w której są liczne odwołania do dreźnieńskich zbiorów elektorów saskich i polskich królów — *Terrae Musei Regii Dresdensis quas digessit descripsit illustravit D. Christianus Gottlieb Ludwig accedunt terrarum sigillatarum figurae*.

Uwagi końcowe

Przeprowadzone przez autorów poszukiwania śladów biblioteki Guettarda pozwoliły na częściowe, przynajmniej, odtworzenie warsztatu bibliograficznego francuskiego przyrodnika pracującego w Rzeczypospolitej w latach 1760–1762. Zaprezentowane w artykule rezultaty są jedynie wstępem do dalszych poszukiwań. Najważniejszym ich celem jest, oczywiście, odnalezienie rękopiśmiennych źródeł, których jedynym śladem są cytaty w pracach Guettarda, i próba odtworzenia jego kolekcji i przeprowadzonych w Rzeczypospolitej badań. Interesującym zagadnieniem jest także rozpoznanie losów spuścizny Guettarda po jego śmierci. Także i na ten temat jak dotychczas wiadomo bardzo niewiele. Nawet historia najważniejszego znanego archiwum tego uczonego, znajdującego się w MNHN, pozostaje zagadką. Czy dokumenty z archiwum trafiły do gabinetu królewskiego już w 1786 roku? Czy któryś z wykonawców testamentu uznał, że dokumenty nie przedstawiające wartości rynkowej, a tak niewątpliwie wówczas traktowano rękopisy, powinny zostać przekazane do przyrodniczych zbiorów królewskich? Czy były późniejszą darowizną? Być może ich losy były jeszcze inne. Jednym z wykonawców testamentu Guettarda był szczególnie blisko z nim związany wybitny francuski chemik André Lavoisier (1743–1794). Być może przechowywał u siebie dokumenty przyjaciela. Ten wybitny uczoney został stracony w okresie rewolucyjnego terrorku i być może w rezultacie konfiskaty jego dóbr dokumenty Guettarda trafiły później do zbiorów państwowych? A co stało się ze zgromadzonymi w Rzeczypospolitej zbiorami i z dotyczącymi Polski dokumentami? Odnaleziony i omówiony w artykule katalog dostarcza interesujących informacji także i na ten temat. Wiadomo, że wśród wystawionych na sprzedaż przedmiotów znajdował się również obszerny zielnik (32 kartony i 40 paczek). Prawdopodobnie to właśnie w nim znajdowały się rośliny polskie oraz karton z 250 rysunkami skamienielin i minerałów. Prawdopodobne jest zatem, że także część poloników została sprzedana w maju 1786 r. Ustalenie ich losu wymaga jednak dodatkowych badań archiwistycznych.

Literatura

- ANONIM 1786 — Catalogue des livres de la Bibliothèque de feu de M. Guettard de l'Académie des Sciences, Docteur-Régent de la faculté de Médecine de Paris, Censeur Royal, Médecin Botanistes de Mgr le Duc d'Orleans, dont la vente se fera lundi 15 mai & les jours suivants, en sa maison Quai de Bourbon, Isle Saint — Louis n°18, à trois heures de relevée. A Paris Chez Pissot, quai des Augustins, Saugrain, libraire, rue Pavée St André n° 120 MDCCCLXXXVI: 99.
- CAROSI J.-P. 1777 — Essai d'une lithographie de Mlôcin, écrit à Varsovie en 1777. Imprimé à Dresde: 102.
- DASZKIEWICZ P. 1995 — Mało znane dokumenty dotyczące historii botaniki polskiej. Kwart. Hist. Nauki i Tech., 40: 165–168.
- DASZKIEWICZ P. 1998 — Jean-Étienne Guettards travel journal in Poland and northern Europe (1760–1762). Arch. Nat. Hist., 25: 281–282.
- DASZKIEWICZ P. & HEURTEL P. 2007 — Histoire de l'exemplaire de l'*Actuarium Historiae naturalis Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae*... de Georges-Leclerc Buffon (1707–1788) et quelques remarques sur l'édition du livre de Gabriel Rzączyński (1664–1737). Organom, 35: 103–113.
- DASZKIEWICZ P. & HEURTEL P. 2008 (w druku) — Georges Leclerc de Buffon (1707–1788) et l'école naturaliste de Gdańsk. Annales Centre de l'Académie Polonaise des Sciences, 9.
- DASZKIEWICZ P. & TARKOWSKI R. 2007 — XVIII-wieczna kolekcja wielickich okazów solnych przekazana przez Jean-Étienne Guettarda ambasadorowi króla Francji. Prz. Geol., 55: 121–124.

- DASZKIEWICZ P. & TARKOWSKI R. 2008 (w druku) — Osiemnaścioleczna lista skamieniających koralowców z zamku w Nieświeżu — interesujący dokument historii polskich kolekcji przyrodniczych ze zbiorów Biblioteki Centralnej Narodowego Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu. Kwart. Hist. Nauki i Techniki.
- DUFAY J.T.F. 1750 — An fluidum nerveum sit fluidum electricum? (Praes. Francisco De Sauvages. Cand. Joanne Thecla-Felicitate Dufay). Montpellier.
- DUCZMAL-PACOWSKA H. 1974 — Graficzeskij mietod ocenki nauczynego wkłada awtorow staroj nauczynoj literatury i jego prakticzeskije primienienije (mietet « F »). [W:] Trudy XIII Miedzunarodnogo Kongresa po Istorii Nauki. Sekcja VIII, Moskwa: 166–169.
- DULIEU L. 1986 — La Médecine à Montpellier. 3. 2, L'Époque classique. Biographies. Avignon: Presses universelles: 1246.
- FEDOROWICZ Z. 1968 — Zoologia w Gdańsku w stuleciach XVII XVIII. Memorabilia Zoologica 19. Wrocław–Warszawa–Kraków. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wyd. PAN: 106.
- FEDOROWICZ Z. 1966 — Fauna Polski w dziełach o. Gabriela Rzączyńskiego T.J. (1664–1737). Memorabilia Zoologica, 16: 200.
- FLANDRIN J.-L. 1970 — La circulation du livre dans la société du 18e siècle: un sondage à travers quelques sources. Livre et société dans la France du XVIIIe siècle. Mouton & Co., Paris, La Haye, 2: 39–72.
- GUETTARD J.-É. 1764a — Mémoire sur la nature du terrain de la Pologne et des minéraux qu'il renferme. Première partie. Mémoires de l'Académie Royale des Sciences, 64: 234–257.
- GUETTARD J.-É. 1764b — Mémoire sur la nature du terrain de la Pologne et des minéraux qu'il renferme. Seconde partie. Mémoires de l'Académie Royale des Sciences, 64: 293–336.
- GUETTARD J.-É. 1764c — Mémoire sur les mines de sel de Wieliczka en Pologne. Mémoires de l'Académie Royale des Sciences, 64: 493–516.
- GUETTARD J.-É. 1764d — Observations météorologiques, faits à Varsovie pendant les années 1760, 1761 et 1762. Mémoires de l'Académie Royale des Sciences, 64: 402–430.
- HEURTEL P. 2007 — Quelques documents uniques liés à Buffon et à l'histoire de la Pologne dans les collections de la bibliothèque du Muséum national d'Histoire naturelle. Buffon (1707–1788) et la Pologne. Actes du colloque franco-polonais à l'occasion du 300e anniversaire de sa naissance tenu à Paris le 8 juin 2007: 38–56.
- MARION M. 1978 — Les bibliothèques privées à Paris au milieu du XIXe siècle. Bibliothèque Nationale, Paris: 250.
- RZĄCZYŃSKI G. 1721 — Historia naturalis curiosa regni Poloniae, magni ducatus Lithuaniae, annexarumque provinciarum, in tractatus XX divisa, ex scriptoribus probatis, servata primigenia eorum phrasi in locis plurimis, ex mss. variis, testibus oculatis, relationibus fide dignis, experimentis desumpta, opera P. Gabrielis Rzączyński. Sandomiriae: typis Collegii Soc. Jesu.: 456.
- RZĄCZYŃSKI G. 1742 — Auctuarium Historiae naturalis regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae Annexarumque Provinciarum in Puncta XII. [Gedani]: 504.
- TARKOWSKI R. 2004 — New data on J.-É. Guettard's journey to Poland in the years 1760–1762. C.R. Geoscience, 336: 1227–1232.
- TARKOWSKI R. 2005 — Nowe materiały dotyczące podróży przyrodnika francuskiego J.-É. Guettarda do Polski (1760–1762). Prz. Geol., 53: 41–46.
- TARKOWSKI R. & DASZKIEWICZ P. 2007 — Buffon et Guettard: quelques remarques sur la France et les sciences naturelles en Pologne au XVIIIe siècle. Buffon (1707–1788) et la Pologne. Actes du colloque franco-polonais à l'occasion du 300e anniversaire de sa naissance tenu à Paris le 8 juin 2007: 10–23.
- TODERICIU D. 1976 — La Bibliothèque d'un savant chimiste et technologue parisien du XVIIIe siècle. Livres et manuscrits de Jean Hellot (1685–1766). Physis, 18: 198–216.
- WITT M. 2005 — La vie étrange d'une des plus grandes bibliothèques européennes du XVIIIe siècle: la collection Załuski à Varsovie. [In:] Word Library and Information Congress 71th IFLA General Conference and Council Librarians — A voyage of discovery. Oslo, Norway 2005 (<http://www.ifla.org/IV/ifla71/papers/128f-Witt.pdf>).
- WÓJCIK Z. 1974 — H. Duczmal-Pacowska, Graficzeskij mietod ocenki nauczynego wkłada awtorow staroj nauczynoj literatury i jego prakticzeskije primienienije (mietet « F ») [Rec.]. Kwart. Hist. Nauki i Tech., 19: 751–752.
- WÓJCIK Z. 1977 — Poglądy Jean Étienne Guettarda na genezę i metody poszukiwań soli kamiennej. Pr. Muz. Ziemi, 27: 1–25.
- WÓJCIK Z. 1992 — Znajomość ważniejszych kopalni na ziemiach polskich w epoce Oświecenia. Kwart. Hist. Nauki i Tech., 37: 33–65.

Praca wpłynęła do redakcji 07.02.2008 r.
Po recenzji akceptowano do druku 27.02.2008 r.